

UDK 631:331
izvorni znanstveni rad

preobrazba hrvatske poljoprivrede s aspekta zaposlenosti

**sanja crnković-
požaić**ekonomski institut,
zagreb, hrvatska

Poljoprivreda tijekom privrednog razvitka mora oslobađati svoje resurse za razvoj drugih djelatnosti, ali istovremeno i ostvarivati rast proizvodnje. U Hrvatskoj je ta uloga poljoprivrede izostala pretežito zbog politički potisnutog i marginaliziranog privatnog sektora poljoprivrede. Njena pasivna uloga kao rezervoara radne snage i jeftinog izvora poljoprivrednih proizvoda za urbano stanovništvo i pre-rađivačku industriju odraz je socijalističke ideje o industrijalizaciji po svaku cijenu. Posljedice takva tipa razvoja kvantificirali smo korištenjem metode praćenja kohorti poljoprivrednika od 1946. do 1991. godine koja nam je poslužila da ocijenimo broj zaposlenih individualnih poljoprivrednika u razdoblju 1961-1991. Premda je danas na selu izrazita senilizacija i očit je problem feminizacije koji je posljedica dugog razdoblja emigracije i potom promjene demografske strukture poljoprivrednog stanovništva, ipak je zaposlenost u tom sektoru veća od trenutne zaposlenosti u mnogim drugim privrednim djelatnostima te se još uvijek, i nakon odbacivanja socijalističkih dogmi, individualna poljoprivreda i dalje neopravdano zanemaruje.

primljeno listopada 1994.

uvod

—→ Hrvatska je poslije drugoga svjetskog rata započela socijalističku etapu kao pretežno poljoprivredna zemlja. Poljoprivredno je stanovništvo godine 1953. činilo 56,3% od ukupnoga, a danas svega 9%. Tako burne strukturne promjene relativno su rijetke u ekonomskoj povjesti i ima indikacija da je u našem slučaju brzini promjene pridonijela i dominantna ideologija nenaklonjena autonomnom razvoju sela u okviru privatnog sektora. Relativno i apsolutno zaostajanje sela u procesu urbanocentričnoga i koncentričnog rasta pokrenulo je pravi egzodus poljoprivrednika, kako iz tradicionalnih poljoprivrednih zanimanja tako i iz seoskih predjela. Prvi segment ovog procesa nazivamo deagrarizacijom a drugi urbanizacijom. Osnovna je posljedica prvoga promjena strukture radne snage u zemlji a druga, najčešće paralelna pojava, jest koncentracija radnih potencijala u

gradovima, poglavito u Zagrebu kao najjačem privrednom, kulturnom i administrativno-političkom centru.

Cilj je ovog rada smjestiti Hrvatsku u opće procese transformacije poljoprivrede i opisati godišnju dinamiku zapošljavanja u poljoprivredi u proteklih trideset godina. Temeljna metoda procjene zaposlenosti jest metoda praćenja kohorti kojom se definira demografski okvir formiranja poljoprivredne radne snage dok se socioekonomski faktori procjenjuju posredno preko kretanja nekih srodnih varijabli. Službena statistika nije sustavno pratila zaposlenost u individualnom sektoru privrede te do osnovnih podataka dolazimo preko popisa stanovništva ili popisa poljoprivrede kojih je bilo samo dva u tijeku šezdesetih.

I. uloga poljoprivrede u privrednom razvitku

U povijesti ekonomske teorije uloga poljoprivrede u privrednom razvoju često se mijenjala. U novije vrijeme¹⁾ izvedena je teorija o agrarnoj prenapučenosti kao prepreci u razvoju zbog koje je granična produktivnost rada u tom sektoru nula ili blizu nuli. Iz te tvrdnje slijedi da se modernizacija poljoprivrede može ostvariti samo smanjenjem poljoprivredne prenapučenosti i njenim preusmjeravanjem u produktivnije aktivnosti. Premda je ta teza neosporiva, jer je *modus operandi* privrednog rasta u strukturnim promjenama, gdje proizvodni faktori uvijek pronalaze produktivnije upotrebe, sam karakter poljoprivredne proizvodnje nalaže oprez u primjeni teze u ovom sektoru privrede. Naime, poljoprivreda je jedini privredni sektor od kojeg se očekuje da će u tijeku privrednog razvitka davati sve više proizvoda po jedinici upotrebljenih resursa a da će istovremeno zapošljavati manje ljudi, te da se udio poljoprivrede u stvaranju društvenog proizvoda smanjuje. U zemljama s velikim sektorom tradicionalne poljoprivrede to je vrlo teško ostvariti zbog proizvodne, potrošne i tehnološke zatvorenosti, ali i efikasnosti tradicionalne poljoprivrede. Efikasnost znači da je, na datoj razini tehnologije, prirodnih uvjeta, privrednog okruženja i tisućljetnog ljudskog iskustva, tradicionalan način proizvodnje najefikasniji način korištenja privrednih i inih resursa. Unošenjem promjene u taj prirodan ciklus, a to se najviše odnosi na pojavu moderne tržišne privrede, netradicionalnih proizvoda a ponajviše nadnica u modernom sektoru, svi tradicionalni faktori prvi put dobivaju konkurentsku upotrebu. Budući da poljoprivredna proizvodnja uz promjenu tradicionalne tehnologije nije sposobna stvarati viškove koji su potrebni za opskrbu širjeg tržišta poljoprivrednim proizvodima, nova uloga poljoprivrede u privrednom rastu trebala je planski biti podupirana na više razina istovremeno kako bi se poljoprivredna produktivnost u novim okolnostima povećala. U mnogim je nerazvijenim zemljama, a tako i u Hrvatskoj, došlo do odljeva rada iz tradicionalne poljoprivrede više nego je bilo opravdano za razvojnu perspektivu. Naime, veliki ljudski resursi i golem zemljišni potencijal bili su u individualnoj poljoprivredi potpuno zanemareni što je sa razvojnog stanovišta neracionalno kada postoji isto-

1) Vidi Arthur Lewis: Economic Development with Unlimited Supplies of Labour, *Manchester School*, 22, 139-91 (svibani 1954).

vremeni rast potražnje za poljoprivrednim proizvodima kako za potrošnju tako i za preradu. Budući da se cjelokupan poljoprivredni razvitak temeljio na društvenom sektoru poljoprivrede te da su seljaci bili u neravnomjernom položaju s obzirom na dostupnost izvora financiranja, uzimanje dodatne radne snage, stručnih savjeta, ali i strukture zemljišnih posjeda, niža produktivnost u tom sektoru u odnosu na društveni sektor nije dobar indikator razvojnog potencijala individualne poljoprivrede. Tvrditi, stoga, da je niža produktivnost u individualnoj poljoprivredi opravdavala golem egzodus iz poljoprivrede u druge djelatnosti i dapače poistovjećivati taj proces sa privrednim rastom i razvojem (Stipetić, 1981. i mnogi drugi) nije opravdano. Takav bi se zaključak mogao donijeti da su oba sektora bila ravnopravna u utakmici na konkurentskom tržištu rada i kapitala te da se društveni sektor pokazao produktivnijim.

Neke su studije pokazale (Škegro, 1990) da je zapošljavanje u društvenom sektoru bilo tek prelijevanje zaposlenosti iz individualne poljoprivrede u druge djelatnosti. Novog zapošljavanja bilo je relativno malo, a kvantifikacije kretanja ukupne ponude rada u Hrvatskoj (Crnković et al, 1994) pokazuju da društveni sektor privrede nije mogao apsorbirati svu poljoprivrednu radnu snagu te je, naročito nakon reforme 1965. došlo do odlaska velikog broja radno sposobnih ljudi u europske zemlje. Ipak, urbana je imigracija nesmetano nastavljena i pošto su mogućnosti zapošljavanja iscrpljene, fenomen koji je iscrpno opisan u zemljama u razvoju (Todaro, 1991). Istovremeno se pokazalo, da je odlaskom jednog dijela poljoprivredne radne snage ukupna proizvodnja ipak pala i da nije došlo do povećanja produktivnosti. Iz tih razloga čini se da je forsirana industrijalizacija u gotovo svim manje razvijenim zemljama koje su imale visok postotak poljoprivrednog stanovništva potaknula strukturne promjene pogotovu u sferi zaposlenosti bez prethodnog rasta produktivnosti u sektoru poljoprivrede.

Jedna od teza o ulozi poljoprivrede u privrednom razvoju ističe činjenicu da je dohodovna elastičnost potrošnje prehrambenih proizvoda vrlo niska te da potražnja za poljoprivrednim proizvodima tijekom vremena opada. Stoga okosnica razvitka ne može biti poljoprivreda nego dohodovno elastičnija proizvodnja. U ekonomskoj teoriji ovaj se empirijski dokazan fenomen naziva djelovanjem Engelovih zakona. Ipak je poljoprivreda u napretku današnjih razvijenih zemalja odigrala vrlo važnu ulogu. Korištenjem tehnološkog napretka ostvarenog u drugim djelatnostima, produktivnost se u poljoprivredi povećala tako da je bilo moguće, uz mnogo manji utrošak rada, postići visoke prinose. Stoga je transfer poljoprivrednog stanovništva imao ekonomsko opravdanje u porastu produktivnosti tog sektora. To se pak u poljoprivredi zemalja u razvoju ali i socijalističkih zemalja nije dogodilo, jer je transfer poljoprivrednih radnika u druga zanimanja posljedica političkih, a ne ekonomskih faktora.

Praćenjem dugačkih serija podataka o cijenama, fizičkom opsegu proizvodnje, zaposlenosti, društvenom proizvodu pojedinih privrednih djelatnosti, S. Chennery i T. Syrquin (Chennery, 1975) empirijski su dokazali postojanje strukturnih promjena koje prate rast privreda. U tom obrascu uloga je poljoprivrede opadajuća funkcija razvoja ili drugim riječima, što je zemlja razvijenija, to se manje faktora proizvodnje troši na proizvodnju poljoprivrednih proizvoda. Investicije i zaposlenost u poljoprivredi rela-

tivno su manje nego u drugim sektorima privrede. Dapače, porast produktivnosti u poljoprivredi omogućava veću proizvodnju poljoprivrednih dobara uz sve manje rada koji tada ostaje na raspolaganju drugim sektorima privrede. Međutim, za neku je zemlju u razvoju bezpredmetno hoće li sebe moći svrstati u neku od ovako definiranih faza razvoja. Važno je znati koja je uloga poljoprivrede u razvoju s obzirom da se veliki dio stanovništva bavi tom djelatnosti.

Nekolicina se ekonomista suprostavlja uvriježenim predodžbama o ulozi poljoprivrede u razvoju: Schultz (1954), Myrdal (1968) i Todaro (1977) među starijim ekonomistima i Ishikawa (1971) i Booth & Sundrum (1985) među mladima. Oni polaze od činjeničnog stanja u zemljama u razvoju kojima već više dekada privrednog razvoja, zbog visokih stopa rasta stanovništva, nije pridonijelo porastu dohotka *per capita*. Njihova je osnovna teza da zbog nejednakih uvjeta koji su vladali u današnjim razvijenim zemljama kada su bili na početku svoga uzdizanja i današnjim zemljama u razvoju nije moguće ponoviti istu formulu za napredak i polučiti iste učinke.

Ključna je razlika u brojnosti stanovništva, to jest u brzini porasta. Zapošljavanje svih osoba koje ulaze u radnosposobnu dob u nepoljoprivrednim zanimanjima nije moguće, te dolazi do gomilanja nezaposlenih ili podzaposlenih, uglavnom siromašnih pojedinaca koji žive na rubu gladi u *quasi* gradskim sredinama. Tim je zemljama jedino otvorena mogućnost zadržati prirast poljoprivrednog stanovništva unutar poljoprivrednih zanimanja i poticati rast produktivnosti u poljoprivredi. Kao što ćemo vidjeti, ovaj je ogranak ekonomske teorije socijalističkim ekonomistima/političarima potpuno promakao i premda su se okušavali s razvojem pretežno poljoprivrednih zemalja, tu su činjenicu u potpunosti zanemarili. U tim je zemljama dapače s oduševljenjem usvojena teza o modernizaciji po svaku cijenu, a najčešće po cijenu uništenja poljoprivrednog potencijala.

II. položaj individualne poljoprivrede u razvitku hrvatske

U tablici 1. prikazano je ukupno i aktivno poljoprivredno stanovništvo po popisnim godinama od 1961. do 1991.

Tablica 1.

Ukupno i aktivno poljoprivredno stanovništvo

	Popisne godine						
	1961.	1971.	1981.	1991.	61.-71.	71.-81.	81.-91.
Poljoprivredno stanovništvo	1824,9	1211,9	667,7	409,7	-4,0	-5,8	-4,8
Poljoprivredna radna snaga	980,6	718,0	414,7	264,9	-3,1	-5,3	-4,4

Ukupno se poljoprivredno stanovništvo u razdoblju 1961-1991. smanjilo ni manje ni više nego 4,5 puta, dok se poljoprivredna radna snaga smanjila 3,7 puta. Brže smanjivanje ukupnoga poljoprivrednog stanovništva od aktivnog posljedica je činjenice da se demografski priljev u poljoprivredno stanovništvo, koji je bio uvijek viši od nepoljoprivrednog, velikim dijelom

odvajao od poljoprivrede prije nego što je ulazio u radnosposobnu dob. Dinamika smanjenja i ukupnoga i aktivnog poljoprivrednog stanovništva bila je najveća u razdoblju između 1971. i 1981. kada je godišnja stopa bila -5,8%, odnosno -5,3%. Smanjivanje broja poljoprivrednika i poljoprivredne radne snage posljedica su strukturnih promjena u tijeku privrednog napretka ali je dinamika tog procesa pod utjecajem podređenog položaja individualne poljoprivrede u socijalističkom predlošku privrednog rasta.

Od drugoga svjetskog rata do danas individualnoj je poljoprivredi dodeljena sporedna uloga u razvoju. U tom su razdoblju promjene u strukturi zemljišnih posjeda bile politički motivirane. Prva se promjena odnosila na eksproprijaciju velikih posjeda koji su bili jedini nositelji rane kapitalističke poljoprivredne proizvodnje. Jedan dio oduzete zemlje naseljen je kolonizatorima iz ratom opustošenih siromašnih brdskih krajeva, dok je drugi dio pretvoren u državne posjede. Pokušaji kolektivizacije koji su poslije rata uvedeni po uzoru na sovjetsku poljoprivredu, na sreću su obustavljeni, te je u Hrvatskoj poljoprivrednoj strukturi i dalje dominirao mali seljački posjed.

Ta poljoprivreda bila je tradicionalnog tipa. Njene su karakteristike bile niska produktivnost, niska razina kapitalne opremljenosti, relativna agrarna prenapučenost i nespecijalizirana proizvodnja čiji je osnovni motiv bio samostalnost u prehrani. Veza sa tržištem održavala se samo preko viškova poljoprivrednih proizvoda čijom bi prodajom poljoprivrednici dolazili do potrebna novca za podmirivanje ostalih potreba u domaćinstvu i gospodarstvu i za plaćanje drugih troškova.

Predmet agrarne politike tada su bila velika društvena poljoprivredna dobra. Od privatne se poljoprivrede očekivalo samo da djeluje kao rezervoar radne snage za moderni industrijski sektor i da jeftino opskrbljuje gradsko stanovništvo i prehrambenu industriju odgovarajućim proizvodima. Primanja u nepoljoprivrednim zanimanjima bila su mnogo veća od dohotka u poljoprivredi. Negativna službena politika prema selu u uvjetima kada je veliki dio stanovništva živio na selu potakla je aspiracije mnogih da se što prije preobrazu u osobe s urbanim obilježjima. Biti seljak nosilo je teret posvemašnje negativne konotacije. Posljedica svih tih čimbenika bio je masovni bijeg sa sela jer je modernizacija imala prourbani naglasak te su tokovi deagrarizacije bili istovjetni sa tokovima urbanizacije.

Uskoro se (ranih 60-ih godina) vidjelo da otvaranje novih radnih mjesta u nepoljoprivrednim zanimanjima nije teklo dovoljno brzo da prihvati golem odljev radne snage iz poljoprivrede. U nemogućnosti da se suoči s prijetjećim socijalnim nezadovoljstvom radništva, vlasti su odlučile "dopustiti" zapadnoeuropskim zemljama da svoja slobodna radna mjesta u brzo rastućim djelatnostima popune našim radnicima. Time je odgođena, ali ne i uklonjena posljedica tipa razvoja kojemu se pristupilo. Već 70-ih godina, kada je presahnula potražnja za stranim radnicima u jeku naftne krize u svijetu, višak ponude radne snage u zemlji rješavan je neproduktivnim zapošljavanjem poglavito u neprivrednim djelatnostima. Trošak neproduktivnog zapošljavanja snosilo je samo radništvo pristajanjem na postepeno nagrizanje životnog standarda, što je bilo snošljivo dok su god devizni prihodi i doznake od naših radnika na privremenom radu uredno

stizale. Sredinom 80-ih izostale su doznake, a krajem desetljeća su zbog prijetnje rata izostali i drugi izvori prihoda poglavito od izvoza i turizma. Individualna poljoprivreda dosadašnjem razvoju poslužila je kao rezervoar radne snage, a velikim dijelom i kao amortizer za posljedice neproduktivnog zapošljavanja u društvenom sektoru. Seoski emigranti zbog neadekvatnih prihoda od rada zadržavali su veze sa selom, nadopunjujući svoj mršavi dohodak razmjenom sa selom, radom na selu ili kupovanjem poljoprivrednih proizvoda na selu. Iz popisa 1991. vidimo da je u hrvatskoj poljoprivredi još uvijek 263 000 aktivnih stanovnika te, usporedivši to sa zaposlenošću u drugim privrednim djelatnostima, vidimo da se još uvijek radi o značajnoj skupini u ukupnoj zaposlenosti. Usporedbe radi, zaposlenost u industriji i rudarstvu 1991. bila je 434 100, u prometu i vezama 105 700, u trgovini 136 200, itd. Vidimo dakle da je riječ o doista značajnoj skupini zaposlenih koja zavrijeđuje više pažnje nego što sada dobiva. Poljoprivreda, kao sirovinaska baza prerađivačkoj industriji koja ima perspektivu u izvozu pojedinih artikala te kao komplementarna djelatnost strateškoj turističkoj orijentaciji, još uvijek ima važnu ulogu u privrednom razvitku Hrvatske. Ljudski potencijali u tom sektoru relativno su veliki ali je dugotrajnim iseljavanjem sa sela struktura poljoprivredne radne snage nepovoljna. Istaknuta senilizacija i feminizacija poljoprivredne radne snage ne obećava previše u sklopu modernizacije individualne poljoprivrede. Ipak, statistike ukazuju već više desetljeća na porast mješovitih kućanstava na selu. Svaka se agrarna politika mora osloniti upravo na takva kućanstva kojima se mora dati ekonomski poticaj da poljoprivredu učine svojom dominantnom djelatnošću. Takva domaćinstva imaju zemlju, mladu radnu snagu i potrebna znanja, jer se nikada u potpunosti nisu prestali baviti poljoprivredom. S druge strane, prisutnost u drugim sektorima djelatnosti otvorilo je mogućnosti informiranja o poboljšanjima u poljoprivrednoj proizvodnji koja su nužna za proboje u produktivnosti. Iz gore navedenoga proizlazi i potreba da saznamo više o brojnosti, strukturi i drugim karakteristikama radne snage u individualnoj poljoprivredi čemu i prilazimo u idućem odjeljku.

III. demografski okvir formiranja aktivnog poljoprivrednog stanovništva

U tablici 2. prikazana su kretanja poljoprivrednoga aktivnog stanovništva po dobnim skupinama po popisima 1961-1991. Vidimo da je 1961. godine aktivno poljoprivredno stanovništvo brojilo gotovo milijun ljudi, a zaposlenost u društvenom sektoru tu je razinu dosegla tek 1970 godine. Dinamika smanjivanja aktivnog stanovništva bila je najveća u razdoblju 1971-1981, kada je 303 300 aktivnih poljoprivrednika napustilo poljoprivredu. Među njima dominirale su upravo dobne skupine od 15 do 44 godine koje su činile 70% ukupnog transfera. U idućem desetljeću transfer je bio dvostruko manji (151 200) ali je po dobnoj strukturi dominirala skupina 45-54 godine koje je udio bio čak 42,4%. Dobna struktura transfera pokazuje da je transfer poljoprivrednika zahvatio gotovo sve dobne skupine aktivnih: u prvom razdoblju najmlađe dobne skupine, u drugom razdoblju najveći dio mladih i srednjih dobnih skupina i, u posljednjem razdoblju, čak i starije poljoprivrednike.

Tablica 2

Aktivno poljoprivredno stanovništvo po dobnim skupinama

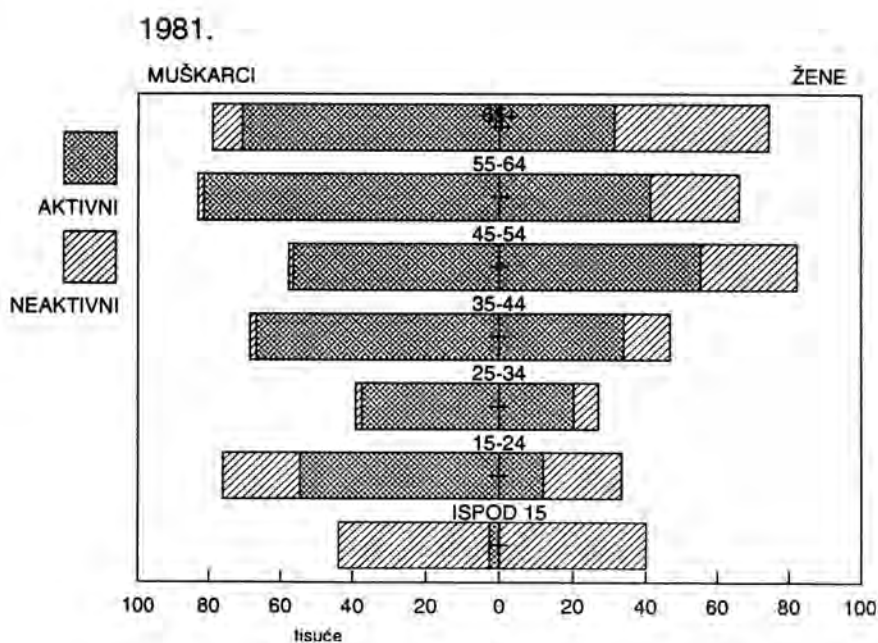
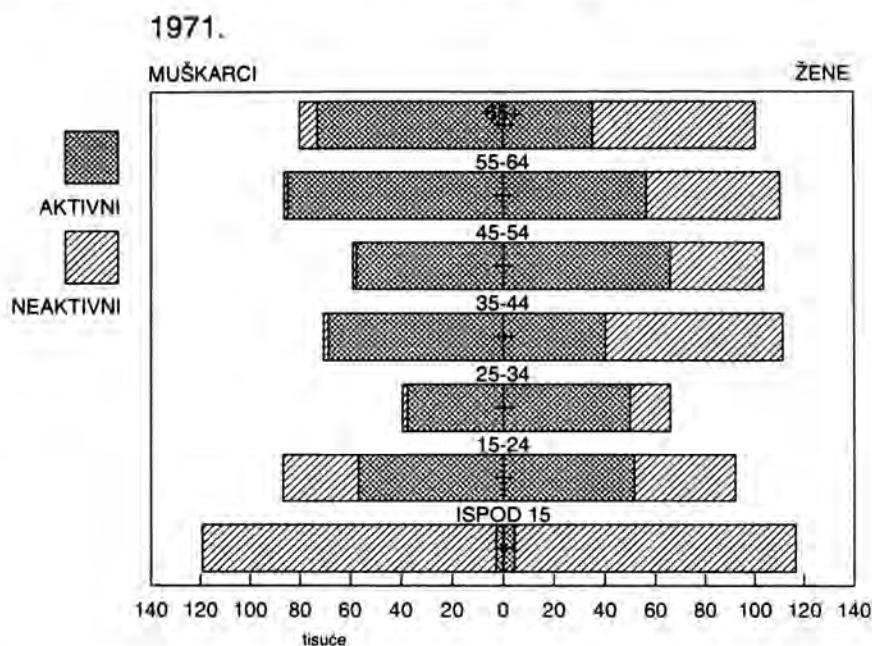
Dobne skupine	Popisne godine			
	1961.	1971.	1981.	1991.
Ukupno	980.590	718.043	414.742	263.532
ispod 15 g.	9.939	6.026	221	0
15—24	177.698	106.165	27.304	20.435
25—34	214.190	87.847	39.888	31.676
35—44	254.287	148.875	62.485	38.973
45—54		122.135	113.652	49.541
55—64		158.953	85.610	71.735
65 +	85.498	107.313	84.236	51.172
Struktura poljoprivrednog aktivnog stanovništva po dobi				
	1961.	1971.	1981.	1991.
Ukupno	100	100	100	100
ispod 15 g.	1,0	0,8	0,1	0
15—24	18,1	14,8	6,6	7,8
25—34	21,8	12,2	9,6	12,0
35—44	25,9	20,7	15,1	14,8
45—54		17,0	27,4	18,8
55—64		22,1	20,6	27,2
65 +	8,7	15,0	20,3	19,4

Najmlađa dobna skupina 15-24 koja je 1961. imala udio od 18,1% u ukupnom aktivnom stanovništvu, 1991. godine imala je udio od samo 7,8%. Isto je tako udio dobne skupine od 25 do 34 godine 1961. godine iznosio 21,8%, da bi u posljednjem popisu bio samo 12%. S druge strane, povećao se udio starih dobnih skupina ali ne toliko koliko se smanjio udio mladih. Tako je 1961. godine skupina stara 35-64 godine imala udio od 25,9%, a 1991. čak 60,8%, tj. 2,3 puta više. Udio najstarije dobne skupine aktivnih poljoprivrednika iznosio je 8,7% godine 1961., a 1991. dvostruko više, 19,4%. Posljedice takvih promjena vidljive su na dobnim piramidama poljoprivrednog stanovništva koje se mogu vidjeti na slikama 1-3.

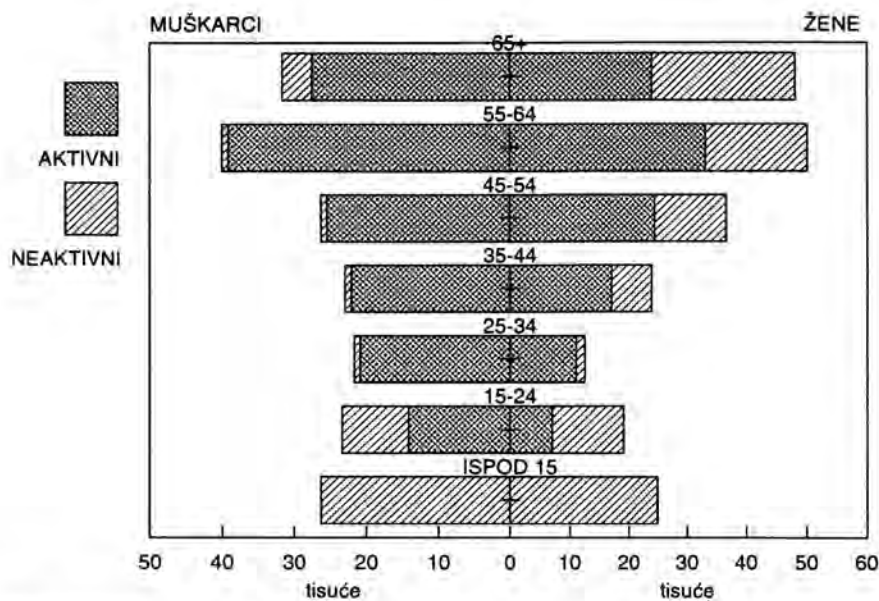
Očigledna je okrnjenost dobnih piramida već od rane 1971., kada je najviše istaknuta relativna veličina dobne skupine od 25 do 34 godine. Druga značajka promjena dobnih piramida jest suženje baze piramide koja odražava drastičan pad reproduktivske sposobnosti poljoprivrednog stanovništva. U 1991. došlo je do izjednačavanja broja poljoprivrednika po dobnim skupinama od najmlađe dobi pa sve do dobne skupine 45-54. Starije dobne skupine još su uvijek veće od ostalih i ukazuju na senilizaciju sela. Najveće promjene prema aktivnosti su u dobi od 15 do 24 godine naročito kod ženskog poljoprivrednog stanovništva.

Slike 1—3

Dobne piramide poljoprivrednog stanovništva 1971, 1981, 1991.

1991.

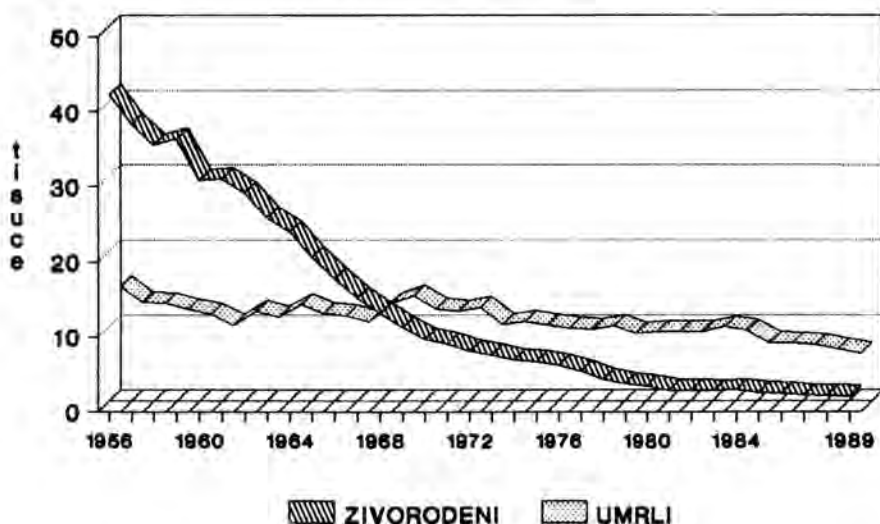

Izvor: Dokumentacija 569, RZS, 1989, Zagreb, Statistički ljetopis 1992, DZS, 1993.

Interesantno je međutim pogledati što se događa s reprodukcijom poljoprivrednog stanovništva. Slika 4. prikazuje broj živorođenih i umrlih poljoprivrednika u duljem vremenskom razdoblju. Na temelju tog demografskog okvira definiramo kretanje poljoprivrednog radnosposobnog stanovništva kod procjene zaposlenosti u individualnoj poljoprivredi.

Slika 4

Reprodukcija poljoprivrednog stanovništva 1956—1991

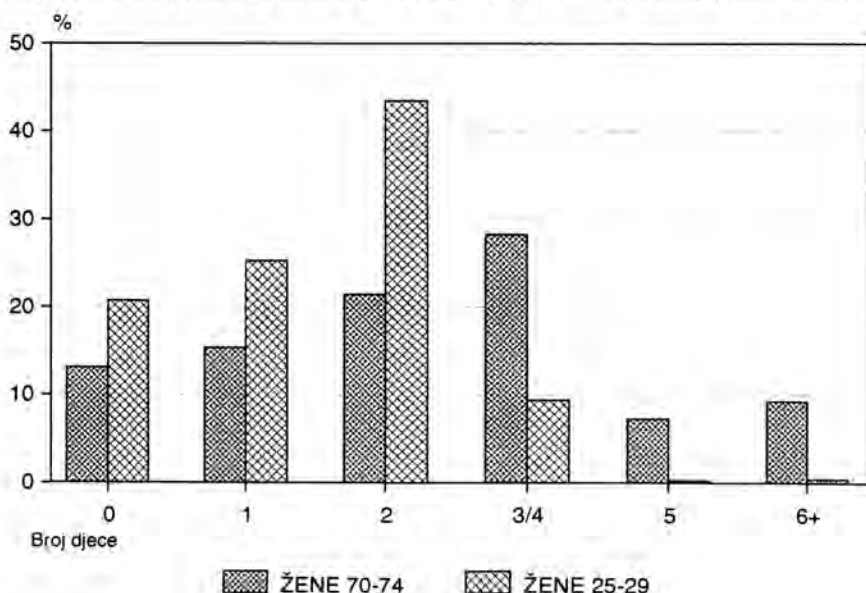
Izvor: Demografska statistika, 1951-1989. SZS. Živorođeni su umanjeni za broj umrle dojenčadi do 1. godine.

Na slici je vrlo uočljiv nagli pad broja djece rođene majci i/ili ocu poljoprivredniku i mnogo sporiji, ali neprestan pad broja umrlih poljoprivrednika naročito nakon 1968. koji se ranih 80-ih stabilizira na niskoj razini na koju djeluje uglavnom dobnna struktura poljoprivrednog stanovništva. Već od 1969. godine nema reprodukcije poljoprivrednog stanovništva, tj. broj živorođene djece manji je od broja umrlih poljoprivrednika. Najdramatičniji pad broja živorođenih bio je u razdoblju 1961-1971. kada je godišnja stopa iznosila -11,02%. Unutar toga razdoblja taj se broj smanjio sa 24 003 na 9 699 u 1964-1970., što je -16,5% na godinu. Što je uzrokovalo ovaj nagli pad broja djece rođene poljoprivrednicima? Ponajprije, to je deagrarizacija ali je važan čimbenik i promjena reproduktivnog ponašanja poljoprivrednica u navedenom razdoblju. Te ćemo promjene prikazati praćenjem broja djece rođene poljoprivrednicama u odabranim dobnim skupinama. Na slici 5 prikazan je broj djece rođen ženama od 25 do 29 i onima kojima je sada 70-74 godine. Moramo uzeti u obzir da žene u prvoj od navedenih dobnih skupina predstoji još relativno dugo reproduktivno razdoblje, te da će se broj žena koje će s vremenom roditi šestoro i više djece biti veći. Žene u najstarijoj dobnj skupini zahvaćene su pak višim stopama smrtnosti te nisu evidentirane sve žene koje su u svome reproduktivnom razdoblju rađale. Ipak, tendencija koju želimo prikazati očita je. Žene su prije 50 godina (dobna skupina 70-75) rijede bile nerotkinje, ili imale jedno ili dva djeteta te je frekvencija žena po brojnosti djece bila najviša u razredu "4-5 djece". Danas su poljoprivrednice češće nerotkinje, a dominiraju one u kojih je jedno do dva djeteta. Tu se one približavaju reproduktivnom ponašanju urbanih žena. Samo 4,3% poljoprivrednica u skupini 25-29 godina ima više od dvoje djece dok je 48,9% njihovih baka imalo više od troje djece, poglavito ih je najviše (28,5%) imalo 3-4 djece. Tada je čak 13,1% imalo više od šestoro djece, što je danas prava rijetkost.

Osim samog priljeva u radnosposobnu dob, na broj aktivnih utječe i stopa aktivnosti pri ulasku u radnu snagu odnosno broj 15-godišnjaka koji se u

Slika 5

Reproduktivno ponašanje žena u dobi od 25—29 i 70—75 godina, podaci za 1991.

toj dobi zapošljava ili zadovoljava kriterije za dobivanje statusa nezaposlenosti (aktivno traže posao, nisu zaposleni i spremni i odmah početi raditi). Stope aktivnosti, razmjer između broja aktivnih i ukupnog stanovništva, za najmlađu dobnu skupinu u stalnom su opadanju. Već 1961. stopa je aktivnosti poljoprivrednika u dobnoj skupini ispod 15 godina iznosila oko 1%, a 1991. aktivnih u toj dobi nije ni bilo. Stopa se aktivnosti i kod iduće dobne skupine stalno smanjuje od 64,4% 1971. na 38,9% 1981. da bi 1991. opet porasla na 49,4%.

IV metodološki predložak za procjenu zaposlenih u individualnoj poljoprivredi

Osnovni podaci na koje se oslanjaju procjene jesu podaci popisa 1961-1991. Zaposlenima u individualnoj poljoprivredi smatramo sve aktivne stanovnike u zemlji u kojih je zanimanje bilo poljoprivrednik (tu su uključeni i ribari, ali ne i šumski radnici individualnog sektora). Po mogućnosti su izdvojeni oni aktivni stanovnici koji su u momentu popisa bili izvan djelatnosti (nezaposleni, osobe na odsluženju vojnog roka, na održavanju zatvorske kazne, duljem bolovanju, itd.)

Tako dobivamo ukupno poljoprivredno aktivno stanovništvo od kojeg treba odbiti broj poljoprivrednika zaposlenih u društvenom sektoru poljoprivrede i dobivamo zaposlene u individualnom sektoru poljoprivrede u popisnim godinama. Naš je zadatak da na temelju dostupnih izvora i primjenom odgovarajuće metodologije što točnije procijenimo kretanje zaposlenih u individualnoj poljoprivredi u međupopisnim godinama.

Osnovni pristup polazi od pretpostavke da se svi poljoprivrednici rađaju u kućanstvima u kojima su oba roditelja ili samo jedan od roditelja poljoprivrednici. Ta pretpostavka nije idealna jer se jedan dio djece rođene u takvu kućanstvu zacijelo neće uključivati u poljoprivredno aktivno stanovništvo. Stoga moramo procijeniti koliki je transfer djece poljoprivrednika iz poljoprivrednog stanovništva i prije nego što dođu u aktivnu dob. To smo učinili tako da smo pratili dobne skupine do 10 godina u popisnoj godini 1961. i brojnost te kohorte 1971., kada su navršili 10-20 godina. Isto smo učinili s djecom do 10 godina po popisu 1971. i 1981. i gledali što se s njima događa deset godina kasnije. Ne odbijajući umrle u toj dobi dobili smo grubu mjeru transfera koji je u razdoblju 1961-1971. iznosio 41,9% djece koja iz poljoprivrede izađu prije radnosposobne dobi. U razdoblju 1971-1981. stopa odljeva iz predradne dobne skupine poljoprivrednika bila je 54,4%, a u razdoblju 1981-1991. bila je 10%.

Ulazak u poljoprivrednu radnu snagu računa se na sljedeći način: evidentiraju se sva živorođena djeca od majke i/ili oca poljoprivrednika u razdoblju t-15 (t=godina u kojoj se procjenjuje). Tako se, na primjer, za početak naše serije zaposlenih poljoprivrednika trebalo uzeti podatke o rađanjima iz 1946.²⁾ Broj živorođene djece umanjili smo potom za broj umrle dojenčadi stare do 1 godine u razdoblju t-15.³⁾ Tada smo promatrali

2) Budući nemamo podatke o broju živorođenih poljoprivrednika iz 1946.-1950, taj smo broj po godinama procijenili interpolacijom na temelju regresijske analize podataka o rađanjima 1951.-1970.

3) Izvor je bio Statistički ljetopis 1992, a podatak o specifičnim stopama smrtnosti za tu dob po godinama izražen u promilima. Taj se podatak odnosi na ukupnu populaciju jer nije bio dostupan podatak za smrtnost djece poljoprivrednika.

smrtnost djece u dobi od 1-15 godina, ali nam nisu redovito bili dostupni podaci za poljoprivrednike, te smo godišnje podatke procijenjivali, tako što smo na temelju čvrstih podataka o odnosu umrle dojenčadi i djece 1-15 godina za neke godine geometrijskom progresijom interpolirali nepostojeće podatke. Tako smo, odbijajući broj umrle djece poljoprivrednika u dobi 0-15 od živorođenih dobili broj preživjele djece u razdoblju t. Tada smo od tog broja odbili broj djece koja više nisu išla u poljoprivredno stanovništvo, tj. transfer tih dobnih skupina iz poljoprivrede. Preostala djeca u razdoblju t ušla su u radnosposobnu dob ali ih se samo jedan dio u toj dobi aktivirao. Broj aktivnih u toj dobnoj skupini dobili smo množenjem svih 15-godišnjaka specifičnom stopom aktivnosti (aktivno/ukupno) za tu dob. Tako smo dobili priljev u aktivno stanovništvo.

Specifične stope aktivnosti za 15-godišnjake imaju trend neprestanog smanjivanja u cijeloj populaciji pa tako i u mladim poljoprivrednika. Osnovni razlozi za takvo kretanje jesu produženo školovanje djece koja nastoje završiti barem srednje obrazovanje. Još jedan mogući razlog odlaganja ulaska u radnu snagu jest i niska potražnja za radom i nedostatna financijska i ina zaštita nezaposlenih osoba. Da bismo dobili saldo aktivnog kontingenta, od priljeva moramo oduzeti odljev, tj. broj umrlih poljoprivrednika u razdoblju t. Tu pretpostavljamo da osim transfera iz poljoprivrede nema potpuno autonomnih promjena stopa aktivnosti poljoprivrednog stanovništva, osim na ulazu u radnu snagu. Drugim riječima, oni poljoprivrednici koji ne odu u druga zanimanja vjerojatno će se tom djelatnošću prestati baviti tek u dubokoj starosti.

Nakon dobivanja demografskog okvira formiranja radne snage u poljoprivredi procijenili smo transfer iz poljoprivrede osoba starih od 15 do 65 godina i više u druga zanimanja. Već smo gore naveli da je glavni privlačni čimbenik za ulazak poljoprivrednika u druga zanimanja bila raspoloživost radnih mjesta u društvenom sektoru privrede i zapošljavanje u zemljama Zapadne Europe. Budući da raspoložimo podacima o radnicima na privremenom radu u inozemstvu po dobnim skupinama samo za desetogodišnje razdoblje 1971-1981. odrekli smo se tih podataka kao proksi varijable, te smo se samo za dinamiku odlaska iz poljoprivredne aktivnosti koristili dinamikom zapošljavanja u društvenom sektoru privrede.

Gore opisani postupci subsumirani su u sljedećim formulama:

$$\text{POLJZAP}(t) = \text{POLJAKT}(t) - \text{POLJZAPD}(t) \quad (1)$$

$$\begin{aligned} \text{POLJAKT}(t) = & \text{POLJAKT}(t-1) - \text{POLJUM}(t-1, t) + ((\text{POLJŽIV}(t-15) - \\ & - \text{DOJUM}(t-15)) - \text{POLJUMLD}(t-15, t) - \text{TRANSFER}_{0-15}(t-15, t) \\ & - \text{STOPAKT}_{15-19}(t) - \text{TRANSFER}_{15+}(t-1)) \end{aligned} \quad (2)$$

Gdje je:

POLJZAP - zaposlenost u individualnom sektoru poljoprivrede,

POLJZAPD - zaposlenost u društvenom sektoru poljoprivrede,

TRANSFER₀₋₁₅ - transfer stanovništva starog 0-15 godina izvan poljoprivrede,

TRANSFER₁₅₊ - transfer aktivnih poljoprivrednika u druga zanimanja i/ili odlazak sa sela,

DOJUM - broj umrle dojenčadi u dobi od 0-1 godine,

POLJUM - broj umrlih aktivnih poljoprivrednika,

POLJUMLD - broj umrle djece od dobi od 1 godine do radno sposobne dobi,

POLJAKT₁₅₋₁₉ - stopa aktivnosti poljoprivrednika u dobi od 15-19 godina.

Sve godišnje procjene učinjene su na temelju gore navedene formule. Sva-
ka od varijabli u njoj odgovara određenom izvoru podataka osim TRANS-
FER čiju vrijednost moramo procijeniti indirektno.

Tablica 3

Popis svih korištenih varijabli i procjena broja zaposlenih u individualnoj poljoprivredi
1961.—1991.

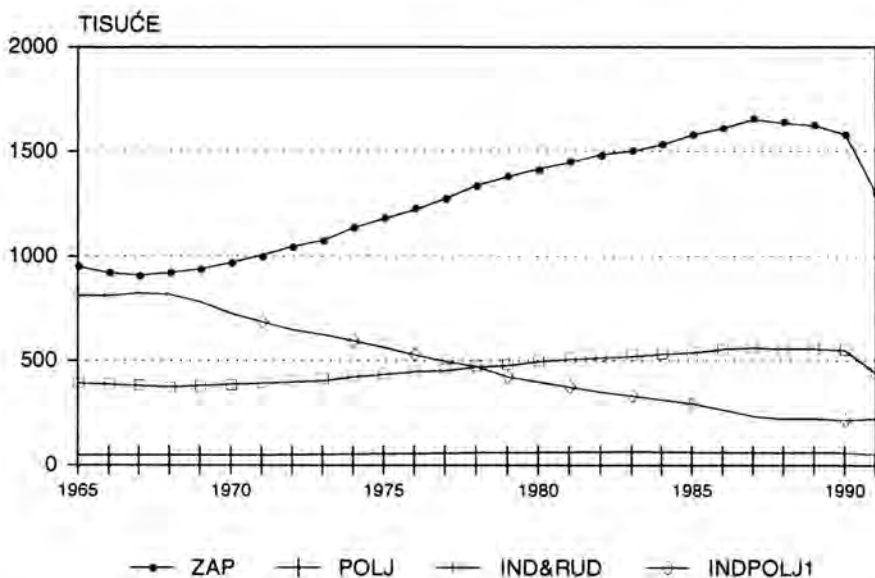
Aktivni poljo- privred- nici	Godina	Živo- rođeni t-15	Umrli dojen- čad	Umrli djeca od t-15 do t	Transfer djece 0-15 g.	Stope aktiv- nosti 15-19 %	Umrli polj. 15+ t	Dina- mika zapošlja- vanja društveni sektor '000
0	1	2	3	4	$S = \frac{2}{(3+4)} \cdot T^1$	6	7	8
980.590	1961.	70.679	7.902	2.827	25.119	58.8	10.131	70
952.603	1962.	68.091	7.381	2.641	24.331	57.1	11.975	21
921.950	1963.	65.503	6.884	2.463	23.529	55.5	11.188	23
857.986	1964.	62.915	6.411	2.294	22.714	53.9	12.909	48
840.521	1965.	60.327	5.954	2.130	21.890	52.3	11.700	13
843.934	1966.	57.739	5.520	1.975	21.052	50.8	11.417	-36
847.003	1967.	55.151	5.107	2.344	19.986	49.4	10.622	-12
846.707	1968.	52.563	4.715	2.165	19.141	47.9	13.010	0
817.338	1969.	49.975	4.343	1.994	18.284	46.6	14.076	21
763.944	1970.	47.387	3.990	1.832	17.416	45.2	12.241	35
718.043	1971.	46.455	3.978	1.826	17.033	43.9	11.956	36
689.717	1972.	41.771	3.413	1.567	20.014	41.0	12.467	41
679.353	1973.	38.437	2.867	1.459	18.556	38.3	10.215	15
650.336	1974.	39.291	2.888	1.359	19.064	35.7	10.599	42
612.338	1975.	33.174	2.335	1.265	16.088	33.3	10.076	55
586.776	1976.	33.174	2.087	1.178	16.271	31.1	9.672	37
544.629	1977.	31.043	1.844	1.013	15.333	29.0	9.468	61
508.012	1978.	27.466	1.549	829	13.648	27.1	10.018	53
470.706	1979.	25.360	1.357	707	12.673	25.3	9.039	54
441.689	1980.	21.731	1.076	546	10.939	23.6	9.242	42
414.742	1981.	18.623	866	428	6.758	22.0	9.200	39
395.213	1982.	16.282	712	342	1.523	22.8	9.242	24
383.821	1983.	14.235	585	274	1.338	23.7	9.852	14
365.104	1984.	12.446	468	213	1.177	24.6	9.371	23
340.692	1985.	10.881	372	165	1.034	25.5	7.757	30
306.516	1986.	10.357	306	132	992	26.5	7.682	42
282.919	1987.	9.128	252	106	877	27.5	7.478	29
277.612	1988.	9.039	237	97	871	28.5	6.885	-4
272.960	1989.	8.323	216	86	802	29.6	6.336	-6
268.761	1990.	8.040	185	72	778	30.7	6.018	-50
264.894	1991.	7.258	163	62	703	31.9	5.980	-136

Izvori: Aktivno stanovništvo poljoprivredno i ukupno te ukupno stanovništvo 1961. — Popis
1961. Knjiga VIII, Ekonomska obilježja stanovništva; 1971. i 1981. Dokumentacija RZS 579;
1991. — Statistički ljetopis 1992. DZS, 1993. Živorođeni, umrli, po dobi — Demografska
statistika, razni brojevi.

- 4) Transfer: 1961-1971. = - 41,9%
1971-1981. = - 54,4%
1981-1991. = - 10,0%

Slika 6

Zaposlenost u društvenom sektoru, industriji i rudarstvu, individualnoj poljoprivredi i društvenom sektoru poljoprivrede, 1965.—1991.

Na slici 6 ZAP predstavlja zaposlenost u društvenom sektoru, POLJ je zaposlenost u poljoprivredi društvenog sektora, IND&RUD je zaposlenost u industriji i rudarstvu a INDPOLJ1 je zaposlenost u individualnoj poljoprivredi. Možemo uočiti nekoliko činjenica. Prvo, rast ukupne zaposlenosti u društvenom sektoru gotovo je zrcalna slika pada zaposlenosti u individualnoj poljoprivredi. Slijedi da bi rast ukupne zaposlenosti u Hrvatskoj koja uključuje pad zaposlenosti u individualnoj privredi bio vrlo skroman - a ne 3-4% kako je često isticano. Drugo, zaposlenost je u industriji i rudarstvu, našoj relativno najvažnijoj privrednoj djelatnosti, dostigla razinu zaposlenosti u individualnoj poljoprivredi tek 1978. čak i nakon trideset godina intenzivne industrijalizacije! Zaposlenost u društvenoj poljoprivredi bila je uvijek relativno mala, i sa stalnim udjelom u ukupnoj zaposlenosti i, na kraju, zaposlenost u individualnoj poljoprivredi ne bilježi pad u trenutku kada u društvenom sektoru dolazi do snažne kontrakcije radne snage.

zaključne napomene

Vidjeli smo da poljoprivreda u tijeku privrednog razvitka igra ulogu sektora koji svoje resurse mora oslobađati za druge djelatnosti ali istovremeno i ostvarivati rast proizvodnje. U Hrvatskoj je ta uloga poljoprivrede izostala pretežito zbog politički motivirane marginalizacije individualnog sektora poljoprivrede. Njena pasivna uloga kao rezervoara radne snage i jeftinog izvora poljoprivrednih proizvoda za urbano stanovništvo i predrivačku industriju odraz je socijalističke ideje o industrijalizaciji po sva-

ku cijenu. Posljedice takva razvitka kvantificirali smo korištenjem metode praćenja kohorti poljoprivrednika od 1946. do 1991. koja nam je poslužila da ocijenimo broj zaposlenih individualnih poljoprivrednika u razdoblju od 1961-1991. S brojem zaposlenih poljoprivrednika od 265 000 1991. godine ovaj sektor zapošljava više radne snage od svih drugih sektora djelatnosti osim industrije i rudarstva. Čini se, stoga, da takvoj koncentraciji radnog potencijala treba u ekonomskoj politici i strategiji razvoja posvetiti pažnja koju ona i zavređuje.

literatura:

- Baletić, Zvonimir (1967) - Mjesto poljoprivrede u ekonomskom razvoju Jugoslavije, Zagreb: EI.
- Booth, Anne i Sundrum, R.M. (1985): Labour Absorption in Agriculture, Oxford: Oxford University Press.
- Boserup, E. (1975): The Impact of Population Growth on Agricultural Output. - *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 89 (2).
- Chenery, H. i Syrquin, M. (1975): Patterns of Development 1950-1970, Oxford: Oxford University Press.
- Crnković-Požaić, S., Čurković, V., Škegro, B. (1990): Globalna analiza i projekcija dinamike i strukture razvoja. Projekt II. Znanstvene osnove dugoročnog društveno-ekonomskog razvoja Hrvatske i Jugoslavije, Zagreb : EI, str. 13.
- Crnković-Požaić S. et al (1993): Tržište rada u Hrvatskoj, Zagreb: EI.
- Cvijetićanin, Vladimir, et al. (1980): Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji, Zagreb: IDIS.
- Fei, J.C.H., Ranis, G. (1964): Development of the Labor Surplus Economy: Theory and Policy, New Haven, Conn.: Yale University Press.
- First, Ruža (1981): Seoska porodica danas: kontinuitet ili promjene, Zagreb: IDIS.
- Ishikawa, S. (1978): Labour Absorption in Asian Agriculture: An Issues Paper, Bangkok: ILO-ARTEP.
- Marglin, Stephen A. (1978): Value and Price in the Labour Surplus Economy, Oxford: Clarendon Press.
- Puljiz, Vlado (1977): Eksodus poljoprivrednika, Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a.
- Schultz, Theodore, W. (1976): Transforming Traditional Agriculture, New York: Arno Press.
- Stipetić, Vladimir (1981): Ekonomski faktori transfera poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne djelatnosti, iskustvo Jugoslavije od 1945. do 1978. godine, Zagreb: JAZU.
- Todaro, Michael P. (1989): Economic Development in the Third World, 4. izdanje, New York & London: Longman.
- Veselinov, Dragan (1987): Sumrak seljaštva, Beograd: Ekonomika.

Sanja Crnković-Požaić

The transformation of croatian agriculture from the aspect of employment

Summary

In the course of economic progress agriculture must free its resources for the development of other activities, but at the same time increase production. In Croatia this did not happen, predominantly because private agriculture was pushed into the margins for political reasons. Its passive role as a reservoir of labour and a cheap source of agricultural produce for the urban population and manufacturing industry reflects the implementation of the socialist idea about industrialization at all costs. We quantified the price of this type of development by following the armies of farmers from 1946 to 1991, which enabled us to estimate the number of employed private farmers in the 1961-1991 period. Today the village suffers from a major problem of senilization and feminization, resulting from a long period of emigration and changes in the demographic structure of the agricultural population. Nevertheless, we must emphasize that employment in agriculture is greater than it currently is in many other fields of the economy, and that even after the rejection of socialist dogma private agriculture is still being unjustifiably neglected. ●

La transformation de l'agriculture croate sous l'aspect de l'emploi

Résumé

Au cours du développement économique, l'agriculture joue le rôle de secteur qui doit libérer ses ressources pour le développement d'autres activités, mais aussi réaliser dans le même temps une croissance de la production. En Croatie, l'agriculture n'a pas joué ce rôle, principalement en raison de la marginalisation politiquement motivée du secteur agricole individuel. Son rôle passif en tant que réservoir de main-d'oeuvre et source bon marché de produits agricoles pour la population des villes et l'industrie de transformation, est le reflet de la mise en pratique de l'idée socialiste de l'industrialisation à tout prix. Nous avons quantifié les conséquences d'un tel type de développement en appliquant les méthodes qui consistent à suivre la cohorte des agriculteurs qui, de 1946 à 1991, nous a servi à évaluer le nombre des agriculteurs individuels embauchés de 1961 à 1991. Bien que soit manifeste aujourd'hui le problème du vieillissement et de la féminisation des campagnes à la suite de l'émigration durant une longue période et des changements de la structure démographique de la population agricole, il faut pourtant souligner que dans ce secteur l'emploi est plus grand que l'embauche momentanée dans beaucoup d'autres activités économiques, et qu'après le rejet des dogmes socialistes l'agriculture individuelle continue toujours à être négligée de façon injustifiée. ●